

### ЄВРЕЙСЬКЕ ЖИТТЯ НА БУКОВИНІ ДО ГОЛОКОСТУ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ

Буковина та Трансністрія, дві провінції, що визначили долю євреїв Чернівців, зникли; і неспеціалісту буде надто важко віднайти їх на сучасній мапі. Буковина зникла, бо після суперечок імперій та націй, котрі вважали себе її законними власниками, сьогодні її розрізано навпіл. Північ з Чернівцями належить Україні, а південь із Сучавою (Suceava) – Румунії.

Трансністрія також зникла: провінція існувала лише 2 роки та 7 місяців, із серпня 1941 р. по березень 1944 р. Але отримала нерадiсну долю стати пунктом призначення для євреїв, депортованих з Буковини та Бессарабії, та кладовищем для двох третин з них.

До Шоа Буковина була перехрестям між двома Європами. Для євреїв вона була місцем зустрічі *Ostjuden*, чи «східних євреїв», та *Westjuden*, чи «західних євреїв». Ця посередницька позиція стала наслідком, з одного боку, психологічних та сімейних зв'язків із Східною Європою, а з другого – глибоким впливом німецької культури та нових ідей, які вона принесла і поширила тут. І хоча російський кордон був досить близько, а Відень аж за 800 кілометрів, саме Відень формував основу місцевої ідентичності.

Євреї Буковини, як і багато інших груп з мозаїчною історією, не уникнули містичного сприйняття свого минулого. Це чітко відображено у статті, що з'явилася у 1963 р. у *Die Stimme*, газеті буковинців

в Ізраїлі: *«Якби Б-г створив нову повінь та шукав нового Ноя, кому б він віддав роль збереження традицій старої Європи? Кого б він помістив у ковчег? Француза, німця, англійця? Ні, бо вони можуть продовжити традицію лише частково. Безумовно, Б-г обрав би чернівчанина!»*.

Це містичне минуле, цей втрачений рай має дві опори: *штетл*, єврейське містечко, з одного боку, та «золотий вік» Австро-Угорської імперії – з другого.

*Штетл*, набагато більше, ніж лише соціокультурна реалія, був у центрі колективної пам'яті. Ностальгія за дитинством там зливається з ностальгією за світом, втраченим двічі: вперше, коли родина переїхала у місто; вдруге, коли цей світ зник невідворотно. З тим одночасно пам'ять отримує відзнаку «міфу про походження», його завершеності та витонченої трагічності. *Штетл* часто бачиться ідеалізованим місцем юдаїзму, «об'єднаного» общинним життям, їжею та мовою, існуванням у світі *Галахи*, єврейського Закону. Він виникає у пам'яті так, наче від найдавніших часів і до майбуття не траплялося розриву у традиції єврейського світу Східної Європи, що говорив спільною мовою – їдиш. Насправді ж цей світ був досить далеким від такої ідеалізованої картинки. Скоріше, це було місце, що розривалося від небажання визнавати власну ідентичність, економічних конфліктів, соціального протистояння чи релігійних чвар. Між двома світовими війнами було навряд чи можливо знайти у Чернівцях родину, що корінням не походила б з одного з таких сіл. Як мені часто доводилося чути: *«Ну, звичайно, мої батьки народилися не в Чернівцях. У хорошій європейській єврейській родині два покоління не народжуються в одному місці. “Справжня” єврейська родина не має дозволити навіть, щоб двоє дітей народилося в одному місці. Мої батьки виростили по різних селах Галичини. Вони приїхали до Чернівців лише після одруження»*.

Другий стовп цієї колективної ідентичності, а саме австро-угорська та німецька культура, лишався головною точкою культурного відліку для євреїв з Чернівців. Євреї були найпалкішими шанувальниками династії Габсбургів. У *«Поверненні додому» Йоселя Вассермана*, Едгар Гільзенрат писав: *«Євреї були задоволені [...] вони вішали портрети Імператора у себе в вітальні, фарбували тютюнові крамниці у чорне й жовте, співали імперського гімну [...], молилися за Імператора [...]*

у ліжку, перед сном [...], щоб Б-г та Імператор потурбувалися про їхній сон»<sup>1</sup>.

Під час Першої світової війни, до літа 1917 р., місто, розташоване на передовій, тричі було окуповане та зруйноване російськими військами, а також послаблене еміграцією до центру монархії. 1918 р. приніс глобальні зміни цьому регіону. До того мешанина з Центральної та Східної Європи мала відвертати народи від революційних рухів, спрямовуючи їх у більш націоналістичне русло. В реальності нічого такого не відбувалося, скоріше, будувалися нові імперії, такі ж багатонаціональні, як і їх попередниці. Саме так сталося у Великій Румунії, де лише дві третини населення були румунами. А приєднані території з великими меншинами угорців, євреїв, німців та німецькомовних груп, українців, болгар, циган та росіян лише підкреслювали нерумунську сутність нації<sup>2</sup>.

З 1919 р. євреї у Чернівцях склали «більшість меншості» (48% від загальної кількості населення)<sup>3</sup>. Незважаючи на свою надзвичайну різноманітність, євреї впливали на уклад та ритм щоденного життя. Їхня кількість здавалася навіть більшою за реальну серед культурної, соціальної та економічної еліти.

Після падіння Австро-Угорської імперії німецькомовна культура провінції здавалася приреченою на зникнення, особливо через процес румунізації, що розпочався з 1919 р. та стосувався адміністрації, громадських установ та університетів<sup>4</sup>. 1924 р. румунська мова стала єдиною державною мовою. Інституційна мережа німецькомовної культури

---

<sup>1</sup> *Hilsenrath E.* Josel Wassermanns Heimkehr. – Munich, R. Piper, 1993. Від себе можу додати, що в Ізраїлі євреї – вихідці з Буковини й дотепер вішають на стіни портрети Габсбургів.

<sup>2</sup> Статистику див., наприклад, у: *Iancu C.* Les Juifs en Roumanie (1919–1938). De l'émancipation à la marginalisation. – Paris-Louvain, 1996 [Collection de la Revue des Études juives]. Також: Recensământul general al populației din 29 decembrie 1930. – Bucarest, vol. I–X, 1938–1940.

<sup>3</sup> Recensământul general al populației din 29 decembrie 1930. – Op. cit., також у: *Iancu C.* Op. cit. – P. 51.

<sup>4</sup> Про процес румунізації див.: *Hausleitner M.* Die Rumänisierung der Bukowina. Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens 1918–1944. – Habilitationsschrift vorgelegt an der Freien Universität, s.l., s.d.

була знищена «після розриву материнського зв'язку з Віднем та зміною влади»<sup>5</sup>, але німецька лишилася привілейованою мовою спілкування, принаймні в приватній сфері.

У міжвоєнний період склад єврейського населення Чернівців змінився порівняно з попереднім періодом. Багато з тих, хто втік на захід, не повернулися, а їх місце зайняли численні єврейські родини з Галичини та Бессарабії. Це призвело до збільшення нижчого середнього класу та пролетаріату і до зменшення німецькомовних представників у керівництві громади. Утім, Чернівці часто були парадоксальними. Наприклад, саме німецькою мовою точилися дискусії в Єврейській національній раді Буковини з приводу того, яку мову обрати за робочу у школах громади. Обирали між івритом, якому віддавали перевагу сіоністи, та їдиш, який був більше до вподоби соціал-демократам. Порівняно з німецькою їдиш став тоді дуже популярним, а іврит, порівняно з нею ж, здавався штучним<sup>6</sup>.

Топографія міста відображала його соціальну різнобарвність. Бідніші верстви населення та нижчий середній клас мешкали на північному сході, біля залізниці, у так званому «єврейському районі». Там мало від кого можна було почути *Hochdeutsch* (літературну німецьку). Мешканці цього району розмовляли на їдиш чи діалектній «буковинській» німецькій (*Bukowinerisch* або *Bukowiner Deutsch*). Цими мовами продовжували послуговуватися після приходу румунів. Разом з тим вони зазнали впливу нової офіційної мови і були збагачені «новими оригінальними словами та уїдливими виразами», до яких з румунської та української додалися деякі соковиті лайливі слова<sup>7</sup>.

Чернівці є «місцем пам'яті» для мови їдиш. Саме там з 31 серпня до 3 вересня 1908 р. проходила перша світова конференція з цієї мови,

<sup>5</sup> *Corbea-Hoisie A.* Autour du «méri dien». Abrégé de la «civilisation de Czernowitz» de Karl Emil Franzos à Paul Celan // Les Littératures de langue allemande en Europe centrale / Eds. J. le Rider, F. Rinner. – Paris, PUF, 1998. – P. 145.

<sup>6</sup> Ibid.

<sup>7</sup> *Ausländer R.* Erinnerungen an eine Stadt // *Neue Literatur*. – 1986. – Vol. 39, No. 6. – P. 48–50; *Turczynski E.* Longue durée: Kultur und Lebensform // Unpublished paper presented at the «Czernowitz as Paradigm. Cultural Pluralism and the Nationalities Question» international conference (Tel Aviv University, November, 21–23, 1999). – P. 10.

яка зібрала сімдесят делегатів<sup>8</sup>. Її ініціатором був Натан Бірнбаум<sup>9</sup>. У Чернівцях кожна етнічна група мала свою будівлю, що була центром громади та символом її існування. Євреї тільки-но закінчили будувати свою, і конференція мала пройти там. Але лідери *Kultusrat* (Культурної ради) були частиною тогочасного істеблішменту, і після церемонії відкриття вони вирішили, що мають справу з натовпом «революціонерів, що спілкуються на жаргоні». Щоб попередити продовження дебатів, вони закрили головний зал *Jüdisches Haus* (Єврейського дому) під приводом його недобудованості. Отже, конференція мала продовжуватися в Українському домі, навпроти вірменської церкви, та у концертному холі *Musikverein* (Музичної спілки)<sup>10</sup>.

Дебати були надто жвавими, промови заплутаними і рішення абсолютно неефективними. Але попри все була прийнята загальна ухвала: визнати мову їдиш не **єдиною** національною мовою євреїв, а **однією** з їх національних мов. Керівники єврейської громади були настільки великодушні, що дозволяли брати до уваги мову іврит, згідно з особистими переконаннями кожного!<sup>11</sup>

Між двома світовими війнами культурне життя мовою їдиш досягло свого піку. Школи, друкарні, бібліотеки, театральні трупи, релігійні організації утворили мережу, що включала найбільші їдишистські центри Східної Європи<sup>12</sup>. Іцик Мангер, Абрагам Гольфаден та Еліезер Штайнбарг, поміж інших, були у центрі цього жвавого культурного життя<sup>13</sup>.

Багаті єврейські сім'ї жили у південній частині міста, і вілли «кінця сторіччя» в цьому районі біля *Volksgarten* (Міського саду) вражали.

---

<sup>8</sup> Детальніше про конференцію з мови їдиш див.: <http://czernowitz.org/>.

<sup>9</sup> Щодо Натана Бірнбаума див., наприклад: *Wistrich R.S. The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph.* – The Littman Library by Oxford University Press, 1989. – P. 381 sqq.; та *Fishman J.A. Ideology, Society and Language: The Odyssey of Nathan Birnbaum.* – Ann Arbor, Mich., Karoma, 1987.

<sup>10</sup> *Sternberg H. Zur Geschichte der Juden in Czernowitz // Gold H. Geschichte der Juden in der Bukowina. Vol. 2.* – P. 34 sq., 46.

<sup>11</sup> Cf. *Heymann F. Le Crépuscule des lieux.* – Paris, 2003. – P. 177–183.

<sup>12</sup> *Corbea-Hoisie A. Op. cit.* – P. 147.

<sup>13</sup> *Schaary D. Jewish culture in multinational Bukowina between the world wars // Shvut.* – No. 16. – P. 288–289.

Там мешкали найвищі чини румунської адміністрації, німецькі багаті сім'ї, велика кількість єврейських родин, багато з яких винаймали французьких чи англійських нянечок<sup>14</sup>. У цій частині міста євреї спілкувалися на *Hochdeutsch*. Мама ретельно пильнувала чистоту мови своїх дітей<sup>15</sup>. Німецька представляла для євреїв *Vaterland* (Батьківщину), чи, за висловом Рози Ауслендер, радше *Mutterland* (Мати-Батьківщину)<sup>16</sup>. Зрештою, якщо ми дотримуємося думки, що у місті мова є втіленням єврейської культури та найкраще відображає дух міста «*благословенного Бахом і Гьольдерліном, благословенного хасидами*», за словами Неллі Закс у зверненні до Пауля Целана, то тут це була не румунська, не польська, не українська і, на мою думку, не їврит чи їдиш. Саме німецька мова попри все лишилася мовою зв'язку, самоусвідомлення та ностальгії. Незважаючи навіть на те, що через певний час на Буковині німецька мова буде знищена Шоа, що сьогодні це мова-сирота, що «*все це відлунює не зниклими слідами тіні*»<sup>17</sup>.

У межах різних районів ми також знаходимо співіснування релігійних течій у громаді. З одного боку, це хасиди із Саттори, Боянів чи Вижниці, а з другого – асимільовані віденські німці. Безумовно, між цими двома полюсами було багато нюансів. Чернівці можна було б аналізувати за моделлю поліетнічного міста *Mittleuropa* (Центральної Європи), але насправді місто значно відрізнялося від Берліна, Праги, Відня, Львова чи Кракова. Тут не можна казати про «*структурну асиміляцію*», за визначенням Роберта Вістріча, коли група зливається з більшістю, що призводить до зникнення її культури та етнічності. Єврейське життя Чернівців не мало моделі іншої, ніж воно саме та його відображення німецької культури. Різниця всередині групи проходила між напівпролетарським та нижчим середнім класом непрестижних районів та онімеченим середнім класом. Перші розмовляли на їдиш, ретельно берегли єврейську традиційну культуру та спадок Талмуду. Останні розвинули нову секулярну

<sup>14</sup> *Heymann F.* Op. cit. – P. 82–83.

<sup>15</sup> Це, правда, особливо стосувалося матерів Пауля Целана та Рози Ауслендер.

<sup>16</sup> Див. вірш «*Mutterland*», наприклад, у: *Helfrich C.* «*Es ist ein Aschensommer in der Welt*». *Rose Ausländer. Biographie.* – Berlin, 1995. – P. 23.

<sup>17</sup> *Zanzotto A.* *Écrire dans la langue de l'ennemi // Le Monde.* – 1992. – Vendredi 31 juillet. – P. 17.

«традицію» з власними ритуалами й міфами, котра згодом знайде своє місце поряд з релігійним традиціоналізмом та своє втілення у різноманітних соціальних та культурних рухах і у політиці.

Політично євреї були менш схильні до закликів старого лібералізму, котрий був не в силах протистояти націоналізму решти. Вони звернулися до сіонізму та соціал-демократії. Одну з найхарактерніших рис даної місцевості, мабуть, визначали саме ці апріорі «неприродні» союзи між сіоністами та територіалістами, невірними та релігійними. Наприклад, на відміну від інших громад Східної Європи чи Франції (де релігія протистояла сіонізму аж до початку 1930-х рр.), на Буковині вже після Першої світової війни трапляються випадки співпраці релігійних авторитетів із сіоністами<sup>18</sup>.

Між двома світовими війнами місто відвідали деякі найважливіші лідери сіоністського руху: Наум Соколов, Наум Гольдман, Зевс Жабогінський, Хаїм Вейцман. Але сіонізм на Буковині більше переймався посиленням статусу євреїв на Батьківщині, ніж *алією* до Палестини чи підготовкою до сільськогосподарських робіт, як це траплялося у Регаті (Старих землях румунського королівства) чи Бессарабії. Різницю у поглядах можна, безумовно, пояснити різницею у юридичному та соціальному статусі євреїв Старого королівства та Буковини. Статус перших був настільки несталим, що еміграція бачилася єдиним можливим виходом. Але для буковинців Велика Румунія була регресом, і перш за все потрібно було боротися за відновлення соціального та культурного статусу, який вони мали у довоєнний час<sup>19</sup>.

Єврейські партії будували свою ідентичність у рамках суспільства, котре дозволяло єврею бути повноправним громадянином, не полишаючи своєї етнічної сутності. Це було неможливим у Берліні чи Парижі і могло виникнути лише у нових державах, які постали на

---

<sup>18</sup> Щодо «єврейської політики» на Буковині див.: *Schaary D. Une communauté juive dans un environnement hostile. La «politique juive» entre les deux guerres mondiales.* – Unpublished paper presented at the international conference «Les Juifs en Roumanie aux XIX<sup>e</sup> et XX<sup>e</sup> siècles» (September 25–27, 2000, Montpellier, Université Paul-Valéry).

<sup>19</sup> Про статус євреїв у Румунії між двома війнами див.: *Iancu C. Les Juifs en Roumanie (1919–1938). De l'émancipation à la marginalisation // Revue des études juives, Paris-Louvain, 1996.*

руїнах Російської чи Австро-Угорської імперій, що формувалися в контексті поліетнічності. Програма, презентована такими партіями, мала три головні мети: посилення емансипації та громадянської рівності євреїв, розвиток їх культури та освіти і, зрештою, визнання їх як національної меншини з общинною автономією та обраними представниками в усіх державних інституціях.

Третій пункт був, звісно, найбільш амбіційним, і у 1920-ті роки його майже вдалося втілити. Але зростання румунського націоналізму та антисемітизму у наступне десятиріччя та його зміцнення ззовні з приходом до влади Гітлера розбив спочатку мрії, а згодом життя.

Починаючи з 1922 р. фашистські та інші праворадикальні організації зробили антисемітизм своїм головним гаслом. 1926 р. громадську думку мала перегорнути відома «справа Фаліка»<sup>20</sup>. Економічна криза 1929 р. підкреслила слабкість наявних економічних структур, знищуючи останні шанси на демократію. Два роки до того Корнеліу Кодряну заснував легіон Архангела Михаїла, який 1930 р. перетвориться на «Залізну гвардію». Його програма була мішаниною християнства часів хрестових походів, безкомпромісного націоналізму та войовничого антисемітизму. 1938 р. до влади прийшла фашистська партія Октавіана Гога. Уряд Гога–Кузи узаконив антисемітську програму, що була дуже схожа на програму «Залізної гвардії»<sup>21</sup>. Відтепер фасад чернівецької ратуші прикрашала свастика. Усі єврейські газети у місті було закрито. Говорити на вулиці івритом чи їдиш вважалося порушенням. Але, як і в багатьох інших місцях, євреї відмовлялися бачити шторм, що наближався: «*Допоки ми можемо їсти вершки у Фрідмана, Gabelfrühstück у Габе чи Kischke mit Farfel у Гелера, нам нема на що жалітися*». Як казав Цві Явець: «*Вони продовжували жити як цибулини – їхня голова була глибоко під землею*».

Через кілька місяців уряд Гога було скинуто. Незважаючи на те, що Румунія і була членом Вісі, Гітлер санкціонував її поділи. Буковину було розірвано навпіл. Чернівці та північ провінції було віддано советам.

<sup>20</sup> Про «Справу Фаліка» див.: *Heymann F.* Op. cit. – P. 235–238.

<sup>21</sup> Про націоналізм та антисемітизм у Румунії між двома світовими війнами див.: *Volovici L.* Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930's // *Studies in Antisemitism.* – Oxford, 1991.

З приходом радянської влади українці та деякі молоді євреї спочатку висловлювали антирумунські почуття та захоплено вітали Червону армію. Їхні батьки були далеко менш оптимістичними. Економічна ситуація погіршилася; не вистачало основних продуктів харчування, були обмежені особисті свободи, реквізовані фабрики і банки. За одну ніч школи стали українськими чи російськими. Для євреїв працювало дві школи на їдиш. Ними керували комісари з Москви. Вчителі та професори були непрофесійними: мабуть, цих людей звільнили у Росії та відправили на заслання у далеку Буковину.

У кожному районі раз на тиждень призначений партією пропагандист збирав усіх без винятку мешканців у найбільшому приміщенні. Найстарший серед слухачів, відзначений титулом «староста», робив перекличку присутніх. Перед строкатим зібранням, що складалося з двірників та інтелектуалів, які сиділи поруч, промовець розкривав відомі тези комунізму. Двірники, напевно, нудилися на цих проповідях, але пишалися рівним статусом зі своїми колишніми господарями<sup>22</sup>.

13 червня 1941 р. підрозділи НКВС нищпорили вулицями міста в пошуку ворогів народу. Вони заарештували 3800 осіб, 80% з яких були євреями. Їх відправили до Сибіру. Це був початок операції, яку задумали здійснити совєти. Але за тиждень німецьке вторгнення змусило їх змінити свої плани<sup>23</sup>.

19 червня у Бухаресті Йон Антонеску, новий кондукатор легіонерської держави, віддав усно «спеціальний наказ» винищити частину євреїв Бессарабії та Буковини. Для назви операції було використано евфемізм «очистка території», котра включала три пункти: винищення усіх євреїв у сільській місцевості, створення гетто для міських євреїв, арешт усіх підозрюваних радянських активістів.

---

<sup>22</sup> Лист від Ж. Труелле (J. Truelle) адміралу Дарлану (Darlan) від 5 вересня 1941 р. у: *Iancu C. La Shoah en Roumanie. Les Juifs sous le régime d'Antonescu (1940–1944). Documents diplomatiques français inédits.* – Montpellier, 1998. – P. 151.

<sup>23</sup> З приводу року радянської влади у Чернівцях див.: *Yavetz T. The Jewish Czernowitz under the Soviets, 1940–1941 // Shvut.* – 1977. – № 5 (in Hebrew); *Schaari D. The Jews of Bukovina between the Two World Wars (in Hebrew).* – Tel Aviv, 2004. – P. 277–281; та у цьому ж випуску та у цьому ж виданні працю Маріанни Гірш та Лео Шпітцера.

У сільській та напівсільській місцевості частина місцевого населення скористалася ситуацією та створила банди, які взялися винищувати євреїв. У Чернівцях між відступом росіян та приходом румунів не було їжі, а магазини та склади грабували: «Я бачив жінок босих, але у хутряних шубах, вкрадених з дорогих крамниць. По вулиці, де я жив, з пагорба донизу котилися бочки з вином, здобуті на складах», – згадував свідок.

5 липня 1941 р. у місто ввійшли румунські військові, грабуючи та підпалюючи єврейські будинки. Деякі євреї все ще відмовлялися бачити небезпеку, що постала перед ними. Коли вони бачили, що усіх їх одноплемінників, які жили у менших містечках, селяни повбивали сокирами, вилами чи ножами, то вони і далі говорили: *«Це лише робота румунів. Якби тут були більш цивілізовані німці, цього б ніколи не трапилось»*. Скоро за румунами прийшли перші німецькі підрозділи. Тут починається інша історія, розкрита у статтях моїх колег.

Щоб коротко розкрити долю євреїв Чернівців між двома світовими війнами, ми скористалися віссю часу. Але час той був мінливим, непослідовним калейдоскопом подій, відзначених хоробрістю, страхом, імпровізацією чи шансом. Тому ми не здивовані, що спогади чернівчан лишилися «на маргінесі місць». Місця й справді вічні, але для євреїв Чернівців людей там більше немає. Для них місце дитинства чи юності було втрачене та сплюндроване. Фактично, це «місце, якого немає».

То чи буде справедливим казати про євреїв Чернівців як про «народ місця», перефразовуючи Мірче Еліаде, котрий писав про румунів у часи легіонерського минулого? Звичайно, ні. На мій погляд, набагато більш важливим є те, що вони, безумовно, є «народом зв'язку». Замість того, щоб єднатися топографією чи географічно, цей народ лишився пов'язаним співвідносністю часу та культури.

*Переклад з англійської*

*Віталія Боброва*